

Пойда О.А. «Любив я заглядувати у ту колиску, відкіль піднялось усе...» (урок літератури рідного краю за творчістю Олекси Стороженка) / О.А.Пойда // Літературне краєзнавство Поділля в системі сучасної освіти: стан, проблеми, перспективи». Збірник наукових праць / за ред. О.М. Куцевол. – Вінниця : Ландо, 2011. – С. 215-223.

Оксана Пойда

«ЛЮБИВ Я ЗАГЛЯДУВАТИ У ТУ КОЛИСКУ, ВІДКІЛЬ ПІДНЯЛОСЬ УСЕ...»

(урок літератури рідного краю за творчістю Олекси Стороженка)

На сучасну школу покладено стратегічний обов'язок виховання молодого покоління нової України. Проте народ, що не знає свого минулого, не має майбутнього. Тому й така очевидна сьогодні потреба в «капітальній реконструкції» культурно-історичного образу країни. У цьому контексті дуже важлива тенденція до повернення народові його минулого, захованого у засекречених архівах, фальсифікованого радянським режимом, і зокрема, так званих «забутих імен», процес реабілітування яких набирає обертів у загальнодержавному масштабі. Так, без їх повернення в історії неможливо було б представити цілісну картину української дійсності як у діахронічному, так і синхронічному зрізі часу. Для того, аби історико-культурна аура нації не збідніла та звільнилась від ідеологічних містифікацій минулого, щоб наступні покоління мали змогу відкривати для себе скарби культурної спадщини рідного народу знову і знову, плекати їх, берегти і усвідомлювати їхню вагу у цивілізаційному розвитку людства, треба, щоб ані «забутих імен», ані «білих плям» в історії і літературі не було.

Література як складова частина національної культури України уявляється цілісною формацією, а тому ігнорування творчої системи будь-якого митця є повністю неправомірним. Вилучення талановитого українського письменника Олекси Петровича Стороженка з літературного процесу і пам'яті народу радянською історіографією призвело не тільки

до того, що українська література XIX ст. була фактично «урізана», а і до того, що пересічний читач (і взагалі українець) XX-XXI ст. ст. навіть не чув про такого письменника, на відміну від наших земляків, сучасників О.Стороженка, які надзвичайно цікавились його творчістю, та тих, хто аж до кінця 20-х років XX ст. вважав його твори читабельними. Творча спадщина письменника належним чином не досліджена й на сьогоднішній день. Проте вона являє собою досить помітне й оригінальне явище літературного процесу XIX ст.

Ознайомленню із творчістю Олекси Стороженка у школі приділено дуже мало друкованих матеріалів, зокрема це лише методична стаття Н.Буркалець «Жанровим шляхом аналізу» щодо вивчення моралізаторського оповідання про сенс людського щастя «Скарб», яке вивчається у 7 класі (1). Така ситуація прикро вражає, адже твори-фольклорні інтерпретації та романтично-фантастичні оповідання письменника досить пізнавальні і наснажені морально-етичним змістом. Тому ця розвідка покликана подати малодоступний для вчителів, особливо сільських шкіл, матеріал, присвячений життєвому та творчому шляху Олекси Петровича Стороженка, і запропонувати один з підходів методичної роботи у школі із втілення освітніх, пізнавальних та виховних завдань на уроках літератури рідного краю. Саме вони мають значно більші потенційні та реальні можливості, аби школярі набагато більше дізнались про письменника-земляка, ніж при вивченні оглядових тем. Ці уроки носять надзвичайно творчий і вільний характер, а тому виправдовують усі сподівання вчителів.

Як правило, уроки літератури рідного краю нестандартні за формою: це може бути урок-подорож, казка, заочна екскурсія, конкурс, диспут, театралізація, семінар, конференція тощо. Деякі вчителі проводять їх традиційно – як подачу нового матеріалу. Як би такі уроки не проводились, вони мають свою специфічну особливість, а саме прив'язаність до певної місцевості, у даному разі – Поділля. Отже, у першу чергу слід спрямувати дітей

у цьому руслі, адже відомо, що кожна людина на рівні підсвідомості з фактичним підкріпленням усвідомлення розрізняє «своє» і «чуже» і більш загально – «наше» і «не наше». Тому, пройнявшись особливою шаною і любов'ю до письменників рідного краю, діти відчуватимуть певну духовну спорідненість з цими видатними людьми. Не слід, звичайно, будувати урок лише на активації психологічно-емоційної сфери учнів, адже заняття повинні бути оптимально насичені змістовним пізнавальним матеріалом, спрямованого на опрацювання його логічними, аналітичними мисленнєвими діями, наочністю, найдоцільнішим набором методів, прийомів і форм роботи та найефективнішим використанням творчого потенціалу учнів та їх потреби в самостійній індивідуальній діяльності – тобто відповідати усім вимогам до сучасного уроку літератури. Однією з перших переваг уроку літератури рідного краю є можливість ознайомити учнів з життєвим шляхом О. Стороженка, на відміну від оглядового вивчення його творчості. Розгляд життя та творчості письменника дає можливість розв'язати цілий комплекс конкретних освітньо-виховних завдань, як наприклад:

- підготувати учнів до зацікавленого і емоційного сприйняття творів, що вивчаються текстуально;
- розкрити зв'язки літератури з соціально-історичною дійсністю, з життям народу, країни, а не лише певного регіону з розвитком національної культури;
- вплинути на учнів особистістю автора, його життєвим і творчим подвигом.

При викладі біографічного матеріалу вчителю варто бути дуже пильним і обережним. Уваги насамперед потребує неоднозначність навколо дати народження О. Стороженка. Так, до цих пір такою вважався або 1805, або 1806 рік. Ми провели ряд досліджень і встановили точну дату народження митця – 12 (24 листопада) 1806 року (3, с.8). У нашому дослідженні «Олекса

Стороженко: нарис життя і творчості» (3) учитель може почерпнути велику кількість матеріалу для того, аби представити постать письменника не лише в певних датах його біографії, а й як непересічну особистість, що достойно продовжила давній шляхетський український рід.

Той факт біографії, що військовій службі було віддано майже тридцять років, учитель може ілюструвати уривком із твору «Закоханий чорт», де в уста одного з героїв письменник вкладає наступні сповнені сумом слова: «Тільки бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, так і пішов не по своїй волі, блукати по світу, як те перекотиполе, що вітер носить по степах: котишся, котишся, поки не зупинить тебе доля або не притопче лихо»(4, С. 151). Порівняння поневірянської долі людини з перекотиполем, образом, характерним для фольклору, - ще одне свідчення того, наскільки Олекса Стороженко був споріднений з народом, відбиваючи його світосприйняття. Служивши здебільшого в Україні та переїжджаючи з місця на місце, він мав змогу спостерігати й вивчати життя і побут селян Південного Подніпров'я та Поділля. Зустрічаючись з колишніми лицарями Запорозької Січі, митець не лише пройнявся надзвичайною симпатією до цих людей, що навіть межувала зі щирим ідеалізованим їх сприйняттям як єдиних справжніх визволителів України і провідників національної ідеї, а й зібрав з їх слів вагомий фактичний матеріал, що і послужив основою для його оповідань-нарисів про козаків.

Учителеві варто наголосити, що О. Стороженка відзначало постійне прагнення прилучитися до народних скарбів. Він шукав цікавих співрозмовників з народу, їх вислуховував і записував перекази і легенди. «Поетичність, щирість натури Стороженка імпонували людям, і вони щедро ділилися з ним усім, що знали» (5, с. 28). Науковець П. Хропко зазначає, що око письменника «швидко помічало найсуттєвіше в життєвих ситуаціях, пам'ять фіксувала особливості оповіді, її тональність, різноманітні нюанси (5, с. 28). А тому і не дивно, що оповідання та нариси О. Стороженка так схожі на

фольклорні твори, де реальне межує з фантастичним, а конкретні побутові подробиці мирно співіснують з вигадками.

Подальша служба була також пов'язана з поїздками, нерідко у віддалені повіти Російської імперії, а тому, вочевидь, сприяла накопиченню цікавих вражень та спостережень, таких необхідних митцеві.

Обов'язково слід наголосити учням на всебічній обдарованості Олекси Стороженка, що, звичайно, викличе позитивний інтерес до його особи, а отже, допоможе формуванню в свідомості школярів більш-менш цілісного образу О. Стороженка і як людини, а не лише письменника. Талановитість його проявилася не лише у літературі, а й у музиці, живописі, скульптурному мистецтві, окрім того, він заявив про себе як майстер декламації та талановитий слідчий. Тут у пригоді вчителю стануть спогади сучасників.

Вивчаючи біографію письменника, варто також використати методичний прийом роботи з портретом. Орієнтовними запитаннями до бесіди можуть бути наступні:

- Якою людиною уявляється вам Олекса Стороженко?
- Які риси обличчя письменника, на вашу думку, найяскравіше «розказують» про його вдачу?
- Про що свідчить одяг О. Стороженка?

Рекомендуємо також використати інноваційні технології: для супроводу розповіді про життєві стежки письменника створити за допомогою комп'ютерної програми PowerPoint презентацію, яка дасть значний ефект для зацікавлення школярів.

Якщо учні ще не знайомі з особливостями епохи, в яку жив та творив Олекса Стороженко, слід подати коротку історико-літературну характеристику періоду на тлі соціально-політичного життя країни, щоб школярі ясніше

уявили умови формування особистості письменника. Учитель зазначає суперечливість епохи (піднесення культурно-мистецького руху, який був придушений царизмом унаслідок розгрому Кирило-Мефодіївського братства, заборона української мови Валуєвським циркуляром 1863 року) та основні літературні відкриття, пов'язані з іменами Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, а також ще одного подільського письменника А. Свидницького. Ця інформація стане містком до нашої конкретної теми.

Приставаючи безпосередньо до вивчення творчої спадщини Олекси Стороженка, учитель-словесник повинен поставити перед собою важливе завдання: не лише показати місце письменника в історії української літератури і познайомити з його кращими творами, але й розкрити специфічну Стороженкову майстерність у створенні ліричного образу батьківщини, українського народу з його гострим та іскристим гумором; твори письменника засобами краси художнього слова сприятимуть вихованню у дітей патріотичних почуттів, моральності, захопленню рідною мовою й пошани до героїчного минулого України, а особливо славних сторінок «козацького літопису історії».

Презентувати творчість Олекси Стороженка учням вчитель може по-різному. Можна апелювати до минулого досвіду знайомства дітей з фольклором: учні пригадують казки, анекдоти, прислів'я, приказки тощо, а вчитель повідомляє, що Олекса Стороженко опрацював цей матеріал по-своєму, або звернутися до народознавчих інтересів дітей, пов'язаних навіть із їх звичайним побутовим життям: учні пропонують до уваги однокласників знайомі їм традиційні забобони або історії, пов'язані з демонологічними істотами – чортами, відьмами, русалками тощо. Корисно проводити паралелі з творами української та зарубіжної літератури, де героями виступають саме міфологічні істоти. Тут учителям не обійтись без наочності: химерні ілюстрації різних авторів, які зображують «мешканців потойбічного світу», заінтригують учнів, адже у шкільному віці вони цікавляться фантастикою (М.

Гоголь, П. Куліш, В. Королів-Старий). Це все разом дасть змогу ефективно мотивувати пізнавальну діяльність школярів і спонукати їх до активної роботи. Подібним чином урок можна пов'язати з історією (учитель запитує: «Діти, що вам відомо про запорожців?»).

Слід зазначити, що творчий діапазон спадщини О. Стороженка дозволяє «розкидати» матеріал по різних класах, враховуючи специфічні вікові, психологічні, пізнавальні особливості учнів. Так, у п'ятому класі діти із задоволенням читатимуть твори на фольклорну тематику (цикл «З народних вуст», «Три сестри» тощо), у середніх класах, коли у підлітків формується зацікавленість пригодницько-історичною літературою, учні можуть ознайомитися з історичними та легендарно-фантастичними творами – «Кіндрат Бубненко-Швидкий», «Дорош», «Закоханий чорт» (тим паче, у сьомому класі є дуже зручна нагода провести паралелі з гоголівським «Тарасом Бульбою», що саме вивчається на уроках зарубіжної літератури), старшокласники нададуть перевагу соціальним творам (зокрема «Голка», «Вуси»), а на факультативному занятті в 9-11 класах можна запропонувати обговорення незавершеного готичного роману «Марко Проклятий».

Детальніше зупинимося на деяких моментах основного змісту уроку літератури рідного краю, який присвячено вивченню творчості Олекси Стороженка.

На подільському матеріалі Стороженко написав зокрема оповідання «Голка» та «Кіндрат Бубненко-Швидкий». Спробуємо дати деякі рекомендації з текстуального вивчення цих творів у школі. Нам здається, що найдоцільніше винести ці твори для ознайомлення учням восьмих-дев'ятих класів.

Новела «Голка» цікава з різних боків. По-перше, це – майстерна сатира на свавілля польських панів-самодурів, а по-друге, заслуговує на увагу мистецька знахідка оформлення соціального змісту в гумористичну форму. У творі талант О. Стороженка виступає чи не найяскравіше.

Учитель зачитає експозиційну частину твору, де розповідається про жахливі знущання польської шляхти над українцями. Цей авторський екскурс в минуле стане своєрідною історичною довідкою до подій, зображених у новелі. Звичайно, учитель може доповнити картину власними зауваженнями. У ході бесіди з учнями може з'ясуватися, що відомо їм про подільського магната Потоцького. Учитель повинен обладнати урок певним ілюстративним матеріалом: зображення розкішних палаців і маєтків мають послужити яскравим контрастом до розповіді вчителя про Потоцького. Після такої вступної частини використовуємо прийом коментованого читання; оскільки твір невеликий за обсягом, його цілком правомірно і навіть доцільно читати у класі. Учитель пояснює незрозумілі місця, дає тлумачення архаїзмам та полонізмам.

Евристичну бесіду проводимо з розробленою системою запитань:

- Проаналізуйте авторську характеристику Потоцького.

- Які епізоди яскраво виявляють суть магната? Які основні риси його характеру?

- Випишіть звороти, в яких, на вашу думку, автор підкреслює особливості зовнішності, вдачі та поведінки Потоцького. Про що вони свідчать?

- Перечитайте перший діалог Потоцького і Кондратовича. Продумайте, яка інтонація переважатиме у мовленні кожного з героїв, які невербальні засоби (міміка, жести, поза) супроводжують їх діалог.

Далі вчитель пропонує розіграти цей епізод учням. Після інсценівки-імпровізації – обговорення).

- Як би вчинили ви на місці скривдженого Кондратовича? Який вихід обрав шляхтич? Як характеризує Кондратовича його «помста» Потоцькому?

- Чому, на вашу думку, Потоцький не «розкрився» перед Кондратовичем у церкві, адже тоді його не було б ганебно побито?

- Чому гнів Потоцького змінився на милість щодо Кондратовича?
- Що викриває і засуджує автор у творі?
- Чому новела називається «Голка»? Що символізує назва? Чому О. Стороженко обрав для свого твору жанрове оформлення анекдоту? У чому виграв твір завдяки цьому?
- Які характерні ознаки новели ви помітили у творі О. Стороженка?
- Які особливості композиції твору? Проаналізуйте вставні оповідання про знущання Потоцького над євреєм та нескорену козачку.
- Чим вас особисто вразив твір?

У ході аналізу твору доцільно використовувати прийом усного малювання героїв або дати завдання додому підготувати ілюстрації до твору. Можна також розробити урок із залученням учнів до розв'язання проблеми «Де кінчаються жарти і починаються приниження?» Для цього можна використати інноваційний прийом «мозкового штурму». На матеріалі твору та власному життєвому досвіді учні дійдуть цінних висновків.

Цікавою формою роботи буде завдання для учнів дібрати народні приказки та прислів'я, щоб проілюстрували зміст новели («Кого сила, того й правда», «Ситий голодного не розуміє», «Вирич яму іншому, та й сам попав» тощо).

Історична новела-анекдот О. Стороженка «Голка» унікальна тим, що, беручи за основу літературну інтерпретацію народних анекдотів про Потоцького (до речі, анекдоти – завжди свідчення соціального невдоволення народу, оберненого проти об'єкту самого анекдота), письменник у ній зробив широке узагальнення соціальної атмосфери в загарбаних Польщею українських землях, де панувало необмежене свавілля польських магнатів-самодурів, на тлі комічної ситуації. Анекдотичний факт подано мистецьки. Новела представляє авторське використання характерного принципу насичення твору художньою

деталлю-символом (голка). Окрім того, новела за своєю композиційною будовою є твором у творі, що характерне для ідіостилю письменника.

Вивчення твору «Голка» має не лише пізнавальне значення, у ході роботи над ним активно використовується спостереження над мовою, завдяки чому учні долучаються до її багатств, також стимулюється мисленнєва робота, що змушує школярів шукати підтекст у новелі, а також зміцнюється теоретична база літературознавчих понять (новела, анекдот, деталь, символ, комічне тощо): зокрема, учням пропонуємо завдання прокоментувати жанровий різновид Стороженкового твору – історична новела-анекдот, окрім того, твір надзвичайно актуальний і легко проектується на сучасну дійсність: той, хто має владу, силу, диктує свої умови іншим. Діти мають замислитись, як можна викоринити ці негативні явища в житті суспільства.

Історичне оповідання «Кіндрат Бубненко-Швидкий» – приклад ще одного надзвичайно яскравого твору Олекси Стороженка, що підкреслює безсумнівний талант його автора. Пружний гумор, м'який ліризм, природність оповіді приваблює читача у цьому творі. Учитель має наголосити на особливому ставленні О. Стороженка до козацтва, зокрема оповіданні «Кіндрат Бубненко-Швидкий» це щире захоплення лицарями України прозирає чи не в кожному слові.

Учитель повинен обов'язково у вступному слові сказати про подільську основу твору, який виник як результат творчого осмислення вражень від спостереження та спілкування з подільськими селянами, з якими митець зустрічався під час дислокації його полку під Тульчином у 20-х роках ХІХ ст. Підкреслити слід і те, що герой твору – реальна особа, сучасник Івана Гонти та Максима Залізняка, з яким О. Стороженко познайомився під час «розквартирування». По ходу апелюємо до учнів із запитаннями:

- Героями якого визвольного руху українського народу є названі козацькі ватажки?

- У яких відомих творах генія національної літератури відбиті події, пов'язані з цим історичним фактом (Шевченкові «Гайдамаки», «Гомоніла Україна» (6, с.87); порівняти зі Стороженковою «козачою сльозою...» (3, с.274))?

На нашу думку, найбільш доцільним при вивченні «Кіндрата Бубненка-Швидкого» буде пообразний шлях аналізу, який дозволить зацентрувати увагу на образах Кіндрата, центрального персонажа, та другорядних, що виступають як підкреслення рис вдачі січовика або, навпаки, контрастують із ним. Оскільки на уроки літератури рідного краю за програмою відводиться годин небагато, учитель не має змоги прочитати твір разом з учнями в класі, оскільки оповідання «Кіндрат Бубненко-Швидкий» досить об'ємне. Тому варто дати учням випереджувальне завдання, аби вони прочитали твір дома. А на уроці, звертаючи увагу на окремі уривки з твору, можна працювати з учнями над образами.

Слід наголосити на особливостях композиції: твір представляє собою оповідання в оповіданні та виділити постать оповідача. Жанрова специфіка з'ясується разом з учнями: оскільки в основу твору було покладено реальні події, що змальовують окрему реальну особу, то можемо говорити про нарисовий характер твору. Таким чином, і підводимо школярів до поняття «белетризований портрет»(5, с. 28).

Наступним кроком в аналізі оповідання буде низка завдань, спрямована на розкриття образу центрального героя Кіндрата Бубненка-Швидкого. Аналізуючи епізод першої зустрічі оповідача з Кіндратом, з'ясуємо те, як окремі деталі зовнішнього вигляду січовика в минулому, його поведінки, мови «натякають» на вдачу Кіндрата. Слід розглянути й те, яку функцію виконує прийом контрасту (звичайна непоказна зовнішність та виняткова духовна сила). Працюючи над образом, звертаємо увагу на деякі моменти біографії героя, що зближує його з персонажем легенди або навіть казки (чудесний порятунок з полону, прізвисько-характеристика «Швидкий» за фольклорною

аналогією тощо). Створюючи характеристику героя, кожен рису аргументуємо прикладами з твору, конкретними епізодами. Так поступово вимальовується цілісний портрет Кіндрата – людини з хоробрим серцем і доброю душею, славного січовика, захисника вітчизни, в якому особисте горе злилося з народним. Тому з учнями слід обов'язково з'ясувати символічний зміст образу «козачої сльози» як втілення тремтливого згустку народного лиха, болю, страждань, який готовий спалахнути вогнем, розлитися кривавим морем помсти, якщо щось або хтось змусить «викотитись їй з ока».

Сатиричному змалюванню чиновника Цибульського відводимо окремих момент уроку. Учитель зачитує уривок з твору, в якому подана характеристика цього персонажа. Учні повинні з'ясувати, за допомогою яких мовних (лексичних, синтаксичних, стилістичних) засобів та художніх прийомів (характеристика його іншими, ставлення селян до пана, прийом художньої деталі тощо) автор подає влучну сатирично-викривальну характеристику образу. Пропонуємо учням відповісти на запитання: «Яке соціальне негативне явище уособлює пан Цибульський?».

Учитель зобов'язаний допомогти учням дійти самостійного висновку про те, що під зовнішнім етнографізмом твору прозирають важливі ознаки суспільного життя, минулої й сучасної долі українського народу, та підвести школярів до ідейного розуміння твору О. Стороженка «Кіндрат Бубненко-Швидкий», що полягає не лише у звеличенні та уславленні героїчного минулого України, а й у ствердженні історичного оптимізму і незнищенності українського народу, адже козацькому роду нема переводу (донька господаря Галя називає сина саме Кіндратком на честь померлого січовика, у чому ніби програмується наступність поколінь, а могила Бубненка-Швидкого як символ історичної пам'яті народу завжди доглянута й уквітчана).

Підсумовуючи урок, щоб учні усвідомили вагоме значення творчої спадщини Олекси Стороженка у розвитку української літератури, варто навести влучні слова відомого українського письменника Богдана Лепкого (з

яким, до речі, діти знайомі ще з п'ятого класу), який відгукнувся про свого колегу як про одного «з кращих малярів нашого минулого» та одного «із щирих козацьких патріотів» (2, С. 6-7).

Отже, уроки літератури рідного краю в контексті літературної освіти повинні бути зорієнтовані на розвиток не лише читацької культури і художнього смаку у школярів, насамперед, вони мають сприяти формуванню адекватного світогляду, громадянських позицій, національної самосвідомості духовно-творчої особистості, що в цілому відзначає всебічно розвинену, гармонійну людину, яка зможе знайти себе в суспільстві. На прикладах життя письменників-земляків та літературних вірців для наслідування маємо виховати, розвинути людину в людині; зі стійким характером, сильною волею, добрим серцем, чистою совістю. Виходячи із цих позицій, підкреслимо, що прагнення до пошуку, творчості й новаторства має відзначати кожного вчителя української літератури.

Список використаних джерел:

1. Буркалець Н. Жанровим шляхом аналізу (Плани-конспекти з вивчення оповідання «Скарб» Олекси Стороженка у 7 класі) // Укр. мова й літер. в середн. шк., гімн., ліц. та колегіумах. – 2007. - № 1. – С.51-57.
2. Лепкий Б. Передмова // Стороженко О. Твори: У двох томах. – Т.1. – Берлін, 1922.
3. Пойда О. Олекса Стороженко: нарис життя і творчості. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 240 с.
4. Стороженко О Твори в 4-х т. / І-т Т.Шевченка. – К.: Держвидав України, 1928-1929. — Т. 1. – 395 с.
5. Хропко П. Яскравий представник романтичної прози (Ознайомлення з творчістю Олекси Стороженка в 9 класі) // Дивослово. – 1995. – № 8 . – С. 28.
6. Шевченко Т. Кобзар. –К.: Дніпро, 1974. –623 с.